

O. KAZIMIERZ LIJKA OMI
Poznań, UAM

KRZYŻ NA OŁTARZU LUB OBOK NIEGO

Spoglądając w stronę prezbiterium, w różnych kościołach i kaplicach możemy zauważyć dużą różnorodność w umiejscowieniu krzyża ołtarzowego. Stoi on na środku lub na boku mensy ołtarza, przed ołtarzem po prawej lub lewej stronie, z tyłu ołtarza, w znacznej odległości od niego albo leży na środku ołtarza. Nieraz spotyka się krzyż wiszący nad ołtarzem albo na ścianie za ołtarzem. W niektórych kościołach za krzyż ołtarzowy uznaje się ten, który stoi nad tabernakulum. Krzyże są różne co do wielkości i kształtu, a także posiadają różną figurę Chrystusa ukrzyżowanego. Aktualne przepisy wskazują, że

Na ołtarzu lub w jego pobliżu ma się znajdować krzyż z wizerunkiem Chrystusa ukrzyżowanego¹. Przyniesiony w procesji krzyż z wizerunkiem Chrystusa ukrzyżowanego można ustawić obok ołtarza, aby pełnił funkcję krzyża ołtarzowego, który winien być tylko jeden. W przeciwnym razie należy krzyż procesyjny ustawić w godnym miejscu².

Mówi się również o krzyżu na ołtarzu lub obok niego, który ma być dobrze widoczny dla zgromadzonych wiernych³. Krzyż ołtarzowy i krzyż procesyjny należy otoczyć szczególną troską⁴. Czy należy tu preferować konkretną, jedną opcję w umieszczaniu krzyża, jak to czynił papież Benedykt XVI? Czy zostawić pewną dowolność w ramach określonych przepisów? Na te kwestie postaramy się znaleźć odpowiedź, studiując problem od strony historycznej i teologicznej.

1. Krzyż procesyjny krzyżem ołtarzowym

W Kościele łacińskim w pierwszych dziesięciu wiekach chrześcijaństwa krzyża na ołtarzu nie stawiano. W V w. zaczęły pojawiać się krzyże wiszące nad ołtarzem na pergoli i krzyże wieńczące szczyt cyborium. Natomiast krzyże procesyjne, chociaż znane już pod koniec IV w., zaczęto stawiać przy ołtarzu nieco później⁵. Pierwotnie były to krzyże bez wizerunku Chrystusa. Najstarszy wizerunek Chrystusa

¹ *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego*, Poznań 2004, nr 117, s. 48 (dalej: OWMR).

² *Tamże*, nr 122, s. 50.

³ *Tamże*, nr 308, s. 85.

⁴ *Tamże*, nr 350, s. 96.

⁵ Por. W. GŁOWA, *Krzyż ołtarzowy w Kościele w Polsce*, w: M. RECHOWICZ, W. SCHENK (red.), *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, Lublin 1973, s. 170; A. NOWOWIEJSKI, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. I, Warszawa 1898, s. 1046–1055.

ukrzyżowanego przedstawia pochodząca z V w. płaskorzeźba na drzwiach bazyliki św. Sabiny na Awentynie w Rzymie oraz pochodząca z tego samego wieku tabliczka z kości słoniowej, przechowywana w Muzeum Brytyjskim w Londynie⁶.

Krzyże procesyjne były najpierw noszone w Rzymie w czasie procesji do kościołów stacyjnych. Potem używano ich także w innych procesjach. Pierwotnie nie miały drzewca. Po przyniesieniu do ołtarza krzyż wkładano w odpowiednią kolumnę obok ołtarza lub przymocowywano do boku ołtarza⁷. Najstarszy z zachowanych tego rodzaju krzyży znajduje się w Brescii, którego pochodzenie szacuje się na V w. Krzyż procesyjny katedry w Rawennie z VI w., przewidziany do umieszczania przy ołtarzu, jest ozdobiony medalionami z popiersiami świętych. Na medalionie środkowym z jednej strony ukazany jest zmartwychwstały Chrystus, z drugiej Maryja w postawie orantki. Papież Leon III ofiarował w IX w. do Bazyliki św. Piotra srebrny krzyż, przeznaczony do umieszczenia przy ołtarzu, zwany krucyfiksem ze względu na złączony z nim wizerunek Chrystusa ukrzyżowanego⁸. Średniowieczne krzyże procesyjne były niekiedy wykonane ze złota lub srebra i ozdobione perłami oraz szlachetnymi kamieniami. Na medalionach umieszczano zazwyczaj postacie biblijne.

Ordo I z VII w., podające przebieg Mszy sprawowanej przez papieża, ukazuje powrót po celebracji do zakrystii różnych jej uczestników, wśród których są prezbiterzy niosący krzyże⁹. Nie podaje się tu liczby krzyży. Pochodzące z początku VIII w. *Ordo XX*, poświęcone celebracji święta Oczyszczenia Najświętszej Maryi (*Ordo qualiter in Purificatione sanctae Mariae agendum*), w opisie procesji z kościoła św. Hadriana męczennika do bazyliki Matki Bożej wspomina o siedmiu krzyżach, które są niesione pośród ludu. Natomiast przed papieżem w procesji idą prezbiterzy oraz diakoni i niesie się przed nim dwie zapalone świece, kadzielnicę i dwa krzyże¹⁰. Należy tu jeszcze zaznaczyć, że w różnych *Ordines Romani* przy opisie procesji wskazuje się na obecność osób niosących świece i kadzielnicę, zaś o krzyżu nie ma wzmianki. W licznych średniowiecznych źródłach brakuje informacji o niesieniu krzyża procesyjnego do ołtarza podczas uroczystego wejścia, co może wskazywać na umieszczanie go na stojaku przed Mszą św. Taki krzyż nie był przedmiotem czci liturgicznej, ale stanowił znak wskazujący na sprawowaną Eucharystię, jako ofiarę uobecniającą mękę i śmierć Chrystusa¹¹.

⁶ NOWOWIEJSKI, *Wykład liturgji Kościoła katolickiego*, t. I, s. 1030; por. B. NADOLSKI, *Misterium chrześcijańskiego ołtarza*, Kraków 2009, s. 158; M. RIGHETTI, *Manuale di storia liturgica*, t. I: *Introduzione generale*, Milano 1950, s. 448.

⁷ NOWOWIEJSKI, *Wykład liturgji Kościoła katolickiego*, t. I, s. 1048.

⁸ *Tamże*, s. 1050–1051.

⁹ *Ordo I*, 126, w: M. ANDRIEU (wyd.), *Les „Ordines Romani” du haut moyen âge*, t. II: *Les Textes (Ordines I–XIII)*, (Spicilegium Sacrum Lovaniense 23), Louvain 1971, s. 108.

¹⁰ *Ordo XX*, 7, w: M. ANDRIEU (wyd.), *Les „Ordines Romani” du haut moyen âge*, t. III: *Les Textes (Ordines XIV–XXXIV)*, (Spicilegium Sacrum Lovaniense 24), Leuven 2006, s. 236.

¹¹ Por. GŁOWA, *Krzyż ołtarzowy w Kościele w Polsce*, s. 178–179.

Pod koniec X w. krzyż łączono z niedługim drzewcem, które wkładano w otwór podstawy ustawionej obok ołtarza. Średniowieczne krzyże procesyjne były z wizerunkiem Chrystusa lub bez Niego¹². Chrystusa przedstawiano nieraz ubranego w tunikę, a od X w. przeważa Jego postać niemal całkiem obnażona z twarzą bez znaków cierpienia, z koroną królewską na głowie, ozdobioną szlachetnymi kamieniami. Od XIII w. w wizerunku Chrystusa dominuje już element bolesny i realistyczny¹³. I chociaż pierwsze notatki o stawianiu krzyża na ołtarzu pochodzą z XI w., to jednak krzyże procesyjne były umieszczane przy ołtarzu w niektórych kościołach jeszcze w XVI w.¹⁴ Drzewce krzyża procesyjnego zostało wydłużone w XVII w.¹⁵ Błogosławieństwo takiego krzyża było fakultatywne¹⁶. Liczne modlitwy związane z błogosławieństwem krzyża spotykamy w Pontyfikale rzymsko-germańskim z połowy X w.¹⁷ i w Pontyfikale rzymskim z XII w.¹⁸ Zawarta jest w nich bardzo bogata teologia krzyża.

Wyraźnie o niesieniu krzyża w procesji do ołtarza pisze Wilhelm Durand w swoim pontyfikale z końca XIII w. Chodzi tu o Mszę sprawowaną uroczystie przez biskupa. Na czele procesji kroczy turyferariusz, za nim podąża dwóch usługujących niosących świece, następnie subdiakon z ewangeliarzem, a za nim subdiakon niosący krzyż. Za krzyżem idzie biskup, mając po prawej stronie kapelana, a po lewej diakona niosącego pastorał oraz niosących przed nim piękną serwetę. Z tyłu idą usługujący przy mitrze i inni, ubrani w komże¹⁹. Po skończonej Mszy św. w procesji powrotnej biskup jest poprzedzony przez dwóch ceroferariuszy i subdiakona z krzyżem²⁰. Prawdopodobnie krzyż niesiony w tej procesji mógł być równocześnie krzyżem ołtarzowym²¹. W *Rationale* Durand podaje symbolikę krzyża niesionego do ołtarza. Jest on królewskim sztandarem i triumfalnym znakiem i niesie się go na czele procesji, aby ci, którzy go nienawidzą, uciekali przed jego obliczem (por. Ps 68,2). Jest on znakiem zwycięstwa Chrystusa; przez niego są pokonywane demony, ponieważ na jego widok drżą i uciekają. Jest on naszą chlubą, o czym mówi św. Paweł:

¹² NOWOWIEJSKI, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. I, s. 1048, 1052.

¹³ RIGHETTI *Manuale di storia liturgica*, t. I, s. 448.

¹⁴ Por. GŁOWA, *Krzyż ołtarzowy w Kościele w Polsce*, s. 182.

¹⁵ Por. NOWOWIEJSKI, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. I, s. 1048.

¹⁶ M. NOIROT, *Croix processionnelle*, „Catholicisme” 3 (1952), k. 337; por. NADOLSKI, *Misterium chrześcijańskiego ołtarza*, s. 160.

¹⁷ C. VOGEL, E. ELZE (wyd.), *Le Pontifical Romano-Germanique du dixième siècle, Le Texte I*, (Studi e Testi 226), Città del Vaticano 1963, XL, 96–105, s. 157–161.

¹⁸ M. ANDRIEU (wyd.), *Le Pontifical Romain au Moyen – Âge*, t. I: *Le Pontifical Romaine du XIIe siècle*, (Studi e Testi 86), Città del Vaticano 1938, XXVI, 1–7, s. 204–205.

¹⁹ TENZE (wyd.), *Le Pontifical Romain au Moyen – Âge*, t. III: *Le Pontifical de Guillaume Durand*, (Studi e Testi 88), Città del Vaticano 1940, XVIII, 15, s. 635.

²⁰ *Tamże*, XVIII, 44, s. 641.

²¹ Por. WILHELM DURAND, *Rational ou manuel des Divins offices*, I, 3, 31, t. I, Paris 1854, s. 55.

Co do mnie, to nie daj Boże, bym się miał chlubić z czego innego, jak tylko z krzyża Pana naszego, Jezusa Chrystusa, dzięki któremu świat stał się ukrzyżowany dla mnie, a ja dla świata (Ga 6,14)²².

Ten krzyż jest również niesiony w procesji do ambony, z której diakon będzie czytał Ewangelię. Niesie się go na czele, by wskazać, że diakon ma głosić Ukrzyżowanego, a ten, kto na niego spogląda z wiarą, jest uzdrawiany od ukąszeń starodawnego węża. Krzyż poprzedza Ewangelię, by ukazać, że jej głosiciel powinien podążać za Ukrzyżowanym²³

Pontificalis liber z 1485 r. ukazuje procesję do ołtarza w Mszy pontyfikalnej w nieco inny sposób niż to przedstawił Durand. Na początku idzie turyferariusz z dymiącą kadzielnicą, za nim dwaj ceroferariusze z płonącymi na świecznikach świecami, pośród nich znajduje się ten, który niesie krzyż. Jeśli celebrazem jest arcybiskup lub ktoś wyższy w hierarchii, krzyża się nie niesie. Potem idzie subdiakon z ewangeliarzem, diakon i kapelan z pastorałem. Biskup idzie między dwoma kanonikami albo dwoma diakonami, a za nimi podąża usługujący przy mitrze oraz kapelani i klerycy²⁴. Należy podkreślić, że w tym okresie krzyż ołtarzowy nie był otaczany taką czcią jak ołtarz, czego dowodem było pominięcie go przy okadzaniu. Okadzano ołtarz, dary ofiarne i niektóre osoby²⁵. Ponadto przy dojściu do ołtarza biskup oddawał ołtarzowi cześć przez głęboki ukłon, później go całował na środku i całował ewangeliarz²⁶. Takich gestów czci nie było wówczas w Rzymie w stosunku do krzyża.

Mszał Piusa V z 1570 r. nakazuje umieszczenie krzyża na ołtarzu na stałe, stąd też w celebracji uroczystej, której przewodniczy prezbiter, w opisie procesji wejścia nie mówi się o niesieniu krzyża²⁷. Inaczej sprawa przedstawia się w *Caeremoniale episcoporum* z 1600 r. W Mszy uroczystej sprawowanej przez biskupa w procesji do ołtarza idzie najpierw turyferariusz, za nim ceroferariusze z zapalonymi świecami, pośrodku nich subdiakon z krzyżem, dalej idą klerycy i inni. Przed biskupem idą kanonicy, a za nimi subdiakon z księgą Ewangelii i diakon po lewej stronie asystującego prezbitera. Procesja z kadziłem, ze świecami i krzyżem była pomijana w przypadku, gdy biskup ubierał się w szaty mszalne w prezbiterium²⁸. Liczne synody z XVI w. mówiły o konieczności umieszczania krzyża na ołtarzu²⁹

²² Por. TENZE, *Rational ou manuel des Divins offices*, IV, 6, 17, t. II, Paris 1854, s. 53.

²³ *Tamże*, IV, 24, 16, s. 139.

²⁴ M. SODI (wyd.), *Il „Pontificalis liber” di Agostino Patrizi Piccolomini e Giovanni Burcardo*, Città del Vaticano 2006, nr 1877, s. 555–556.

²⁵ Por. *tamże*, nr 1904, s. 566.

²⁶ *Tamże*, nr 1878, s. 556.

²⁷ *Ritus servandus in celebratione Missae*, II, 5, w: *Missale Romanum ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini restitutum, s. Pii V Pontificis Maximi jussu editum, aliorum Pontificum cura recognitum, a Pio X reformatum, et Benedicti XV auctoritate vulgatum*, Romae 1950, s. XXX (dalej: MR 1570).

²⁸ *Caeremoniale episcoporum Clementis VIII, Innocentii X et Benedicti XIII jussu editum Benedicti XIV et Leonis XIII auctoritate recognitum*, editio tertia post typicam, Taurini 1948, II, 8, 24–25, s. 117–118.

²⁹ Por. NADOLSKI, *Misterium chrześcijańskiego ołtarza*, s. 159.

W dniu 21 czerwca 1968 r. ukazała się Instrukcja Kongregacji Obrzędów o uproszczeniu obrzędów i insygniów biskupich. Mówi ona, że dla podkreślenia większej godności i czci należnej krzyżowi, w czasie procesji należy nieść tylko jeden krzyż. Gdy celebrazem jest arcybiskup, niesie się tylko jego krzyż z wizerunkiem Chrystusa skierowanym do przodu. Krzyż procesyjny umieszcza się przy ołtarzu jako krzyż ołtarzowy³⁰.

Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego Pawła VI wskazuje, że w Mszy św. z ludem może być uroczyste wejście. Za ministrantem z dymiącą kadzielnicą idą ministranci niosący zapalone świece, a pomiędzy nimi akolita albo inny ministrant z krzyżem. Przyniesiony krzyż z wizerunkiem Chrystusa ukrzyżowanego może być ustawiony obok ołtarza, by pełnić funkcję krzyża ołtarzowego, albo można go ustawić w innym godnym miejscu³¹. Również posoborowy ceremoniał biskupów mówi o krzyżu procesyjnym, który może pełnić funkcję krzyża ołtarzowego³². Dopuszczenie możliwości stawiania krzyża z wizerunkiem Chrystusa ukrzyżowanego obok ołtarza i uznanie go za krzyż ołtarzowy bywa niekiedy oceniane krytycznie.

2. Krzyż na ołtarzu

O krzyżu stawianym na ołtarzu podczas Eucharystii wspomina ok. 450 r. nauczyciel, poeta i teolog Kościoła wschodniosyryjskiego Narsai z Nisibis³³. Być może taka praktyka była stosowana w tym Kościele dużo wcześniej i łączyła się ze zwracaniem się podczas modlitwy ku wschodowi³⁴. Nie ma jednak dowodów na to, że taki zwyczaj był naśladowany w innych Kościołach³⁵. Wprawdzie wcześniej Jan Chryzostom w jednym ze swoich dzieł wylicza różne rzeczy, osoby, sytuacje i miejsca, które są związane z krzyżem, a przy tym aż dwukrotnie wspomina, że krzyż znajduje się na świętym stole (*in sacra mensa crux*), to jednak nie wydaje się, aby w tym przypadku chodziło mu o krzyż ołtarzowy w sensie, w jakim go rozumiemy dzisiaj³⁶.

³⁰ SACRA CONGREGATIO RITUUM, *Instructio de ritibus et insignibus pontificalibus simplicioribus reddendis*, III, 20, Not 4 (1968), nr 42, s. 49.

³¹ OWMR, nr 120 i 122, s. 50.

³² Por. *Ceremoniał liturgicznej posługi biskupów odnowiony zgodnie z postanowieniem świętego Soboru Watykańskiego II wydany z upoważnienia papieża Jana Pawła II dostosowany do zwyczajów diecezji polskich*, wydanie wzorcowe, Katowice 2013, nr 125 i 128–129, s. 53–54.

³³ Por. RIGHETTI, *Manuale di storia liturgica*, t. I, s. 445; E. PETERSON, *La Croce e la preghiera verso oriente*, EL 59 (1945), s. 56.

³⁴ RIGHETTI, *Manuale di storia liturgica*, t. I, s. 446; por. PETERSON, *La Croce e la preghiera verso oriente*, s. 51.

³⁵ Por. RIGHETTI, *Manuale di storia liturgica*, t. I, s. 446.

³⁶ JAN CHRYZOSTOM, *Contra Judaeos et gentiles*, 8–9, PG 48, 824–826.

W Kościele zachodnim pierwsze przedstawienie krzyża na ołtarzu można spotkać w miniaturze z XI w.³⁷ Kronika klasztoru na Monte Cassino wymienia liturgiczne przedmioty ufundowane w 1057 r. przez Fryderyka, późniejszego papieża Stefana IX, wśród których jest złoty krzyż stawiany na ołtarzu, ozdobiony drogimi kamieniami i perłami³⁸. Najstarszy z zachowanych krzyży przeznaczonych do stawiania na ołtarzu pochodzi z XII w. i przechowywany jest w Luwrze. Ma on dwa poprzeczne ramiona. Chrystus występuje w koronie, z dużą przepaską na biodrach i jest przybity czterema gwoździami. Pod głową znajduje się miejsce na relikwie drzewa Krzyża świętego. Posiada on okrągłą podstawę. Jest ozdobiony sześcioma medalionami, drogimi kamieniami i perłami³⁹. Fresk z bazyliki św. Wawrzyńca w Rzymie, pochodzący z XIII w., ukazuje krzyż bez wizerunku Chrystusa, stojący na ołtarzu między dwoma świecznikami. Można zauważyć, że stawianie krzyża na ołtarzu staje się w tym okresie coraz bardziej powszechne⁴⁰. W Polsce krzyż stojący na ołtarzu pojawia się w XIII w. Mógł on być jeszcze wówczas umieszczony w postumencie na ołtarzu albo na stojaku przy ołtarzu, i wykorzystywany równocześnie jako krzyż procesyjny⁴¹. Statuty synodu z Exter w Anglii z 1287 r. nakazują, aby każdy ołtarz był wyposażony w dwa krzyże: jeden stały, drugi przenośny⁴².

Honoriusz z Autun podał w XII w. trzy powody, dla których krzyż ma stać na ołtarzu: po pierwsze, że jest znakiem naszego Króla i powinien znajdować się w domu Bożym po to, aby być czczonym przez żołnierzy (czyli chrześcijan). Po drugie, aby zawsze przedstawiał Kościołowi mękę Chrystusa. Po trzecie, aby lud chrześcijański naśladować ukrzyżowanego Chrystusa, wydawał swoje ciało na ukrzyżowanie wraz z wadami i pożądanymi⁴³. Papież Innocenty III nawiązując do radości dwóch narodów cieszących się z Narodzenia Chrystusa powiada, że na rogach ołtarza umieszcza się dwa świeczniki, pomiędzy którymi w środku stoi krzyż. Światło świeczników oznacza wiarę ludów. Krzyż stawia się między dwoma świecznikami, ponieważ Chrystus jest w Kościele pośrednikiem między dwoma narodami⁴⁴.

W podobnym duchu wyjaśnia tę kwestię Wilhelm Durand. Dwa świeczniki oznaczają radość dwóch ludów, które cieszą się z narodzenia Chrystusa. Te świeczniki, pośród których stoi krzyż, mają dwie małe świece, których światło oznacza

³⁷ RIGHETTI, *Manuale di storia liturgica*, t. I, s. 447; zob. J. BRAUN, *Der christliche Altar*, t. II, Münster 1932, s. 173, fot. 150.

³⁸ LEO MARSICANUS, *Chronica Casinensis*, II, 100, PL 173, 707 B; por. GŁOWA, *Krzyż ołtarzowy w Kościele w Polsce*, s. 171, przyp. 12.

³⁹ NOWOWIEJSKI, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. I, s. 1056.

⁴⁰ Por. RIGHETTI, *Manuale di storia liturgica*, t. I, s. 446–447.

⁴¹ GŁOWA, *Krzyż ołtarzowy w Kościele w Polsce*, s. 176.

⁴² Por. *tamże*, s. 171.

⁴³ HONORIUSZ Z AUTUN, *Gemma animae*, III, 1, 135, PL 172, 587 A; por. GŁOWA, *Krzyż ołtarzowy w Kościele w Polsce*, s. 171, przyp. 13.

⁴⁴ INNOCENTY III, *De sacro altaris mysterio*, II, 21, PL 217, 811 A-B.

wiarę ludu⁴⁵ Twierdzi on, że na ołtarzu należy umieścić krzyż. Stamtąd go się zdejmuje i odkłada, aby mu oddawano na nowo cześć, ponieważ krzyż zdjęty z ramion Chrystusa niósł Szymon z Cyreny. Stawia się go na środku ołtarza między dwoma świecznikami, ponieważ Chrystus był w Kościele pośrednikiem między dwoma ludami. Jest On bowiem kamieniem węgielnym, który z dwóch rzeczy uczynił jedną, i do którego przybyli pasterze z Judei i magowie ze Wschodu⁴⁶.

Krzyż przeznaczony na ołtarz zwykle był umieszczany na nim przed Mszą św. i zabierany po jej zakończeniu. W licznych diecezjach francuskich nawet jeszcze po XVI w. w uroczystych celebracjach krzyż ołtarzowy przynosił sam kapłan⁴⁷

Jednym z ważnych motywów umieszczania krzyża na ołtarzu była chęć ze strony kapłanów posiadania przed oczami podczas Mszy św. wizerunku Chrystusa ukrzyżowanego, który przypominałby im Jego ofiarę krzyżową i ukazywałby jej związek z ofiarą mszalną⁴⁸. Zdarzało się jednak, że w wielu kościołach nawet po Soborze Trydenckim krzyża na ołtarzu nie umieszczano.

Mszał Piusa V z 1570 r. przyczynił się do tego, że krzyż ołtarzowy został bardziej dowartościowany i stał się elementem czci. Rubryki mszału nakazywały stawiać krzyż na środku ołtarza, co najmniej między dwoma świecznikami z zapalonymi świecami po obu jego stronach⁴⁹. Kapłan po dojściu do ołtarza czynił przed nim oraz przed wizerunkiem Ukrzyżowanego głęboki ukłon. Jeśli było tabernakulum z Najświętszym Sakramentem, oddawał cześć przez przyklęknięcie⁵⁰. Podczas sprawowania Eucharystii kapłan czynił liczne skłony głowy przed krzyżem. Były one przed modlitwami lub w trakcie ich odmawiania. W czasie hymnu *Gloria* było obowiązkowych sześć skłonów głowy⁵¹. Zasadą było czynienie skłonu przed krzyżem, gdy celebrans wypowiadał imię Jezus⁵². W uroczystej celebracji kapłan przed okadzeniem ołtarza okadzał krzyż, czyniąc przed i po okadzeniu głęboki ukłon⁵³. Diakon i subdiakon towarzyszący kapłanowi przy okadzaniu ołtarza przechodząc przed krzyżem przyklękali⁵⁴. Dzięki tym wówczas nowym przepisom krzyż ołtarzowy stał się w liturgii rzymskiej przedmiotem godnym szczególnej czci, wyrażanej przez ukłony i okadzenia.

⁴⁵ WILHELM DURAND, *Rational ou manuel des Divins offices*, I, 3, 27, t. I, s. 54.

⁴⁶ *Tamże*, I, 3, 31, t. I, s. 55; por. S. KOBIELUS, *Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory*, Warszawa 2000, s. 170.

⁴⁷ RIGHETTI, *Manuale di storia liturgica*, t. I, s. 447.

⁴⁸ Por. GŁOWA, *Krzyż ołtarzowy w Kościele w Polsce*, s. 177.

⁴⁹ *Rubricae generales Missalis*, XX, w: MR 1570, s. XXIII.

⁵⁰ *Ritus servandus in celebratione Missae*, II, 2, w: MR 1570, s. XXX.

⁵¹ *Tamże*, IV, 3, s. XXXI.

⁵² *Tamże*, V, 2, s. XXXI.

⁵³ *Tamże*, IV, 4, s. XXXI.

⁵⁴ *Tamże*, IV, 7, s. XXXI.

Ceremoniał biskupi z 1600 r. podaje, że krzyż ołtarzowy powinien być wykonany z tego samego materiału co świeczniki: w dni świąteczne miały one być ze srebra albo przynajmniej z mosiądzu lub połączanej miedzi. Podstawa krzyża powinna dorównywać wysokością najbliższemu świecznikom, a sam krzyż miał przewyższać wszystkie świeczniki. Miał on posiadać najświętszy wizerunek Ukrzyżowanego zwrócony do środka ołtarza⁵⁵. W przypadku celebrowania przez biskupa na ołtarzu stawiano siedem świeczników, zaś krzyż ustawiano na środku przed najwyższym świecznikiem⁵⁶. Krzyż okadzano trzykrotnymi rzutami, czyniąc głęboki ukłon przed i po okadzeniu; po czym okadzano ołtarz⁵⁷.

Mimo jasnych przepisów dotyczących krzyża ołtarzowego, w wielu kościołach nie brakło zaniedbań bądź nadużyć, na co zareagował papież Benedykt XIV w poświęconej krzyżowi encyklice *Accepimus* z dnia 14 lipca 1746 r. Zwrócił się on do biskupów, aby dopilnowali respektowania rozporządzeń zawartych w rubrykach Mszału Piusa V w odniesieniu do krzyża ołtarzowego i aby nadużycia tępił z całą bezwzględnością. Nadużyciem było umieszczanie małych obrazów i rzeźb przedstawiających różnych świętych w miejscu, w którym powinien znajdować się krzyż ołtarzowy. Na tych obrazach lub rzeźbach umieszczano mały krzyżyk, który był prawie niewidoczny dla celebransa i dla wiernych. Papież uważał, że bez odpowiedniej wielkości krzyża ołtarzowego z wizerunkiem Chrystusa ukrzyżowanego nie należy sprawować Mszy św. Krzyż stanowiący zwieńczenie tabernakulum nie mógł być uważany na krzyż ołtarzowy. Jednakże w przypadku, gdyby w nastawie ołtarza był obraz lub rzeźba Chrystusa na krzyżu, krzyż ołtarzowy nie byłby potrzebny, pod warunkiem, że wizerunek Chrystusa byłby na pierwszym planie⁵⁸.

W późniejszym czasie Kongregacja Obrzędów zdecydowała, że po zakończonej Mszy św. kapłan ma oddać cześć krzyżowi ołtarzowemu przez skłon głowy. Natomiast krzyżowi, który znajduje się na wielkim ołtarzu, gdzie nie przechowuje się Najświętszego Sakramentu, wszyscy pełniący funkcje liturgiczne, z wyjątkiem kanoników katedralnych, oddają cześć przez przyklęknienie na jedno kolano. Nie było obowiązku poświęcenia krzyża, chociaż kapłan mógł to uczynić prywatnie⁵⁹.

Po wprowadzeniu w drugiej połowie XVI w. tabernakulum na ołtarz, zaczęto na nim stawiać krzyż ołtarzowy. Mimo licznych decyzji Stolicy Apostolskiej, związanych z koniecznością umieszczenia krzyża na ołtarzu, bywały kościoły, które jeszcze w XVIII w. takiego krzyża nie posiadały⁶⁰.

⁵⁵ *Caeremoniale episcoporum Clementis VIII*, I, 12, 11, s. 38.

⁵⁶ *Tamże*, I, 12, 12, s. 38.

⁵⁷ *Tamże*, I, 23, 5–6, s. 64.

⁵⁸ Por. GŁOWA, *Krzyż ołtarzowy w Kościele w Polsce*, s. 196–197; NOWOWIEJSKI, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. I, s. 1058–1060.

⁵⁹ GŁOWA, *Krzyż ołtarzowy w Kościele w Polsce*, s. 199–200.

⁶⁰ Por. *tamże*, s. 209.

W trakcie trwania Soboru Watykańskiego II ukazała się *Instrukcja o należyтым wykonaniu Konstytucji o liturgii świętej*, z dnia 26 września 1964 r., w której o krzyżu ołtarzowym powiedziano:

Krzyż i świeczniki potrzebne na ołtarzu przy poszczególnych czynnościach liturgicznych można ustawić także obok ołtarza za zgodą miejscowego ordynariusza⁶¹

Nastąpiło tu dopuszczenie możliwości umieszczania krzyża i świec poza mensą ołtarza, tak jak to było jeszcze w średniowieczu. Gdy po Soborze zaczęto stawiać ołtarze twarzą do wiernych, pojawiły się problemy związane z umiejscowieniem krzyża. W „Notitiach” z 1966 r. zamieszczono cztery fotografie przedstawiające ołtarze bez krzyża na mensie. Krzyże są z tyłu ołtarza⁶². Przyczyniło się to do wysuwania wątpliwości, na które odpowiedziało *Consilium*. Przypomniano, że *Ritus servandus* z 1965 r. nie nakazuje kapłanom kierować oczu na krzyż podczas celebracji Mszy św. Jeśli ołtarz jest zwrócony do ludu, można na nim umieścić mały krzyż albo chcąc zachować ducha prawa, umieścić duży krzyż, który będzie jednak przeszkodą dla wiernych w widzeniu eucharystycznych postaci podczas podniesienia i w czasie wypowiedzania *per ipsum*. W odniesieniu do krzyża poza ołtarzem *Consilium* podaje trzy możliwości: krzyż procesyjny można ustawić przed ołtarzem z wizerunkiem skierowanym w stronę celebransa albo umieścić krzyż zwisający z góry, albo na ścianie absydy. Wszystkie te krzyże zastępują krzyż na ołtarzu, który nie jest już potrzebny. Dwa ostatnie rodzaje krzyża kapłan okadza wówczas, kiedy obchodząc ołtarz znajdzie się po jego drugiej stronie i spogląda na krzyż⁶³. Po takich wypowiedziach płynących z Watykanu wielu teologów wyrażało opinię, że krzyż powinien zniknąć z ołtarza, gdyż na ołtarzu już dokonuje się to, co przedstawia krzyż⁶⁴.

Dzisiaj można zauważyć, że wśród krzyży spotykanych na ołtarzu różnych kościołów, jedne mają wizerunek Chrystusa ukrzyżowanego zwrócony w stronę wiernych, inne w stronę celebransa. Niekiedy można spotkać dosyć dziwny krucyfiks, który posiada z jednej i drugiej strony wizerunki Chrystusa ukrzyżowanego. Pomysłodawcy takiego krucyfiksu mieli intencję, by Chrystus na tym samym krzyżu był widoczny dla celebransa i dla wiernych⁶⁵. Spotyka się też krzyże stojące na

⁶¹ CONSILIUM ADEXSEQUENDAM CONSTITUTIONEM DE SACRA LITURGIA, *Instructio ad executionem Constitutionis de Sacra Liturgia recte ordinandam*, V, 93, AAS 56 (1964), nr 14, s. 898; por. GŁOWA, *Krzyż ołtarzowy w Kościele w Polsce*, s. 225.

⁶² SACRA CONGREGATIO RITUUM, *Decretum de editionibus librorum liturgicum*, Not 2 (1966), nr 18, s. 176.

⁶³ CONSILIUM ADEXSEQUENDAM CONSTITUTIONEM DE SACRA LITURGIA, *Documentorum explanatio*. *Dubia*, 101, Not 2 (1966), nr 21–22, s. 290–291.

⁶⁴ Por. M.E. ROSIER-SIEDLECKA, *Teologiczna myśl i funkcja poszczególnych elementów wnętrza sakralnego*, w: W. ŚWIERZAWSKI (red.), *Sztuka w liturgii* (Mysterium Christi 7), Kraków 1996, s. 130.

⁶⁵ Por. J. STEFAŃSKI, *Ukrzyżowany czy Zmartwychwstały? Przemyslenia biblijno-liturgiczne o roli i miejscu krzyża w prezbiterium*, RBL 64 (2011), nr 3, s. 275, przyp. 18.

mensie z boku oraz małe krzyże leżące na środku ołtarza przy górnej krawędzi, które są niewidoczne dla wiernych.

Kard. Józef Ratzinger był zwolennikiem ustawiania krzyża na środku ołtarza z wizerunkiem ukrzyżowanego Chrystusa skierowanym w stronę celebransa. Pisząc o dawnym sprawowaniu Eucharystii i zwróceniu się celebransa w kierunku wschodnim zauważył, że kierunek wschodni był łączony ze znakiem Syna Bożego, z krzyżem i z powtórnym Jego przyjściem. Twierdził, że

Tam, gdzie wspólne zwrócenie się na Wschód nie jest możliwe, tam jako Wschód duchowy służyć może krzyż. Powinien on stać na środku ołtarza oraz być punktem skupiającym wzrok kapłana i modlącego się zgromadzenia⁶⁶

Pierwsze świadectwa o zwracaniu się chrześcijan podczas modlitwy ku wschodowi pojawiają się w III w. na terenach Afryki Północnej, Azji Mniejszej i Syrii⁶⁷. W Kościele rzymskim o takim zwróceniu się podczas wypowiadania modlitw związanych ze sprawowaniem Eucharystii informuje *Ordo I*⁶⁸.

Kard. Ratzinger do absurdalnych zjawisk ostatnich dziesięcioleci zaliczył fakt, że krzyż jest odstawiany na bok, aby nie zasłaniał kapłana. W związku z tym stawia on retoryczne pytania: „Czy krzyż przeszkadza Eucharystii? Czy kapłan jest ważniejszy od Chrystusa? Ten błąd należy naprawić możliwie jak najszybciej”⁶⁹. Sens obecności krzyża na ołtarzu widział w odniesieniu do Ostatniej Wieczerzy, co wyraził w następujących słowach:

Wieczera razem z Krzyżem stanowią jedyne, nierozzerwalne źródło Eucharystii: Eucharystia rodzi się nie z Wieczerzy odizolowanej od Krzyża, lecz z jedności Krzyża i Wieczerzy⁷⁰.

Na pewno kierowanie modlitwy w stronę krzyża jest wyrazem jednoczenia się z ofiarą Chrystusa⁷¹. W jednej z książek kardynał ubolewa, że nawet w Bazylice św. Piotra usunięto ze środka ołtarza krzyże, „aby nie przeszkadzać w kontakcie pomiędzy celebransem a ludem”. Krzyż na ołtarzu nie przesłania widoku, ale jest wspólnym punktem odniesienia, zbiera i jednoczy nasze spojrzenia. Krzyż na ołtarzu

⁶⁶ J. RATZINGER, *Duch liturgii*, tł. E. Pieciul, Poznań 2002, s. 77. Kardynał opiera się tu na sugestii Erika Petersona wyrażonej w artykułach: *Die geschichtliche Bedeutung der jüdischen Gebetsrichtung*, w: TENZE, *Frühkirche, Judentum und Gnosis*, Freiburg 1959, s. 1–14; TENZE, *Das Kreuz und die Gebetsrichtung nach Osten*, tamże, s. 15–35; zob. J. RATZINGER, *Święto wiary. O teologii Mszy Świętej*, tł. J. Marecki, Kraków 2006, s. 135, przyp. 113. W Kościele wschodnim już w IV w. nakazywano stawiać budynki kościelne w kształcie podłużnym, zwrócone na wschód; zob. *Konstytucje apostołskie*, II, 57, 3, tł. A. Kalinkowski, w: A. BARON, H. PIETRAS (opr.), *Synody i Kolekcje Praw*, t. II, Kraków 2007, s. 70*.

⁶⁷ J.A. SUPERSON, *Krzyż – ołtarz – orientacja zanoszonych modlitw*, RBL 65 (2012), nr 3, s. 248.

⁶⁸ *Ordo I*, 53, w: ANDRIEU (wyd.), *Les „Ordines Romani” du haut moyen âge*, t. II, s. 84–85: *Quando vero finierint, dirigens se pontifex contra populum incipit „Gloria in excelsis Deo” Et statim regerat se ad orientem usquedum finiatur. Post hoc dirigens se iterum ad populum dicens: „Pax vobis”, et regerans se ad orientem dicit: „Oremus”*

⁶⁹ RATZINGER, *Duch liturgii*, s. 77.

⁷⁰ TENZE, *Chrystus i Jego Kościół*, tł. W. Szymona, Kraków 2005, s. 69.

⁷¹ D. ZALEWSKA, *Reforma liturgii? Służba Boża w myśli teologicznej Josepha Ratzingera*, Toruń 2008, s. 33.

jest warunkiem celebracji *versus populum*⁷². Można tu wybrać krzyż przedstawiający mękę Chrystusa albo krzyż Chrystusa triumfującego, który wyraża myśl o Jego powtórny przyjsciu⁷³. W nauczaniu kardynał podkreślał, że Msza św. jest przede wszystkim świętą Ofiarą, składaną ku czci Boga⁷⁴.

Będąc papieżem swoje przekonania w tej materii urzeczywistnił. W dniu 5 listopada 2007 r. sprawował w Bazylice św. Piotra Mszę św. przy ołtarzu, na którym stało sześć dużych świeczników z wysokim krucyfiksem pośrodku⁷⁵. Mistrz ceremonii papieskich, Guido Marini, w grudniu 2007 r., w wywiadzie dla włoskiego wydania „L'Osservatore Romano” powiedział:

Uytuowanie krzyża w centrum ołtarza wskazuje na centralność ukrzyżowania w celebracji eucharystycznej i właściwe ukierunkowanie, które całe zgromadzenie jest wezwane zachować podczas liturgii eucharystycznej: nie patrzmy na siebie nawzajem, ale patrzmy na Tego Zbawiciela, który narodził się, umarł i zmartwychwstał dla nas. Od Pana pochodzi zbawienie, On jest Wschodem, Słońcem, które wschodzi, na którego wszyscy powinniśmy skierować nasze spojrzenie, od którego wszyscy powinniśmy przyjąć dar łaski⁷⁶.

W czasie pasterki w 2007 r. na ołtarzu stało już siedem świeczników: po trzy z lewej i prawej strony mensy ołtarza i jeden na środku za krzyżem. Na stawianie siedmiu świec na ołtarzu, gdy celebryje biskup diecezjalny, pozwalają aktualne przepisy⁷⁷. O ustawianiu świec w taki sposób, ale na posadzce kościoła, mówi *Ordo I* z VII w.⁷⁸ Benedykt XVI do końca swego pontyfikatu celebrował Eucharystię przy ołtarzu, na którym stał krzyż i siedem świeczników. Papież Franciszek tę praktykę kontynuuje.

3. Związek krzyża z ołtarzem

W tradycji Kościoła istniało przekonanie, że krzyż, na którym umarł Chrystus, był prototypem ołtarza⁷⁹. Jan Chryzostom w swojej homilii głosił:

⁷² RATZINGER, *Święto wiary. O teologii Mszy Świętej*, s. 139.

⁷³ TENZE, *Duch liturgii*, s. 77; por. BIURO CEREMONII PAPIESKICH, *The Crucifix at the Center of the Altar*, http://www.vatican.va/news_services/liturgiy/details/ns_lit_doc_20091117_crocifisso_en.html (18.12.2013); J. STEFAŃSKI, *Ukrzyżowany czy Zmartwychwstały?*, s. 271.

⁷⁴ T. ROWLAND, *Wiara Ratzingera. Teologia Benedykta XVI*, t. A. Gomola, Kraków 2010, s. 229; szerzej na temat zagadnienia „ofiary” zob. J. RATZINGER, *Theologie der Liturgie*, „Forum Katholische Theologie” 18 (2002), z. 1, s. 1–13.

⁷⁵ Zob. <http://sanctus.pl/index.php?podgrupa=375&doc=325> (25.01.2014).

⁷⁶ Zob. http://www.vatican.va/news_services/liturgiy/2007/documents/ns_lit_doc_20071224_marini_natale_it.html (25.01.2014); G. MARINI, *Il maestro delle Celebrazioni sui riti presieduti dal Papa. "L'«oggi» del Natale"*, *OsRoml* (24–25.12.2007), s. 8. Fragment tłumaczonego tekstu cyt. za: SUPERSON, *Krzyż – ołtarz – orientacja zanoszonych modlitw*, s. 259.

⁷⁷ OWMR, nr 117, s. 48.

⁷⁸ *Ordo I*, 52, w: ANDRIEU (wyd.), *Les „Ordines Romani” du haut moyen âge*, t. II, s. 84.

⁷⁹ KOBIELUS, *Krzyż Chrystusa*, s. 169; J. SAUER, *Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters*, Freiburg im Br. 1902, s. 158.

Jako Pascha nasza za nas został ofiarowany Chrystus. A gdzie został ofiarowany, powiedz! Na wysokiej belce. Nowy to ołtarz na taką ofiarę, bo i ofiara jest nowa i niezwykła. (...) Oto tu został ofiarowany, a tam sam siebie ofiarował. Czy widziałeś, jak stał się i ofiarą i ofiarnikiem, a ołtarzem był krzyż?⁸⁰

Uważał on, że z krzyża wypływa moc ukrzyżowanego Chrystusa, który może wprowadzić człowieka do raju⁸¹. Płynie z niego również niewypowiedziane miłosierdzie⁸². W katechezie chrzcielnej wyjaśniał, że woda wypływająca z przebitego boku Jezusa była obrazem chrztu, a krew — obrazem Eucharystii⁸³. Przebicie boku dokonane zostało w chwili, gdy Jezus wisiał na krzyżu, czyli na nim powstał obraz tej Eucharystii, która sprawowana jest na ołtarzu. Według Piotra Pictora (XI w.): „Ołtarz, podobnie jak kielich, oznacza wspomnienie drzewa krzyża. I tu umarł i tutaj zasnął [Chrystus], w obu pozostawił świętą pamiątkę”⁸⁴. Św. Tomasz z Akwinu tłumaczy, że celebrowanie Eucharystii poprzez konkretny obraz służy uzmysłowieniu Męki Chrystusa, jako prawdziwej ofiary⁸⁵.

Podobnie jak celebra omawianego sakramentu uzmysławia Mękę Chrystusa Pana, tak ołtarz przedstawia Jego krzyż, miejsce immolacji Chrystusa w Jego własnej postaci⁸⁶.

Krzyż i ołtarz są zatem miejscem i znakiem ofiary Chrystusa. W Rzymie już od VII w. w liturgii Wielkiego Piątku relikwie Krzyża Świętego kładziono na ołtarzu i adorowano. W późniejszym okresie, gdy adorowano krucyfiks, po adoracji kładziono go lub stawiano na ołtarzu⁸⁷. Stawianie po adoracji wielkopiątkowego krzyża na środku ołtarza praktykowano w niektórych kościołach jeszcze w XX w.⁸⁸

Wielkie podobieństwo krzyża do ołtarza, a nawet jakby utożsamianie tych dwóch znaków, spowodowało, że zaczęto im okazywać takie same gesty szacunku. Najpierw pojawiło się ucałowanie ołtarza i jego okadzenie, wiele wieków później wprowadzi się w niektórych kościołach ucałowanie krzyża stojącego lub leżącego na ołtarzu (XII w.), a potem także jego okadzenie. Ucałowanie krzyża ołtarzowego pod koniec średniowiecza zanika, a w zamian całuje się wizerunek ukrzyżowanego

⁸⁰ JAN ZŁOTOUSTY, *Homilia o krzyżu i łotrze I*, 1, w: TENŻE, *Dwadzieścia homilij i mów*, t. T. Sinko, Kraków 1947, s. 163; zob. PG 49, 400.

⁸¹ *Tamże*, I, 2, s. 164.

⁸² *Tamże*, I, 5, s. 171.

⁸³ JAN CHRZYZOSTOM, *Katecheza 3*, 13–19, w: *Liturgia godzin*, t. II, Poznań 1984, s. 367; por. TENŻE, *Katecheza trzecia*, 16–17, w: *Katechezy chrzcielne*, t. W. Kania, Lublin 1993, s. 57–58: „Woda była symbolem chrztu, krew zaś tajemnic”. W dosłownym tłumaczeniu należy użyć terminu „tajemnice”, przez co niektórzy komentatorzy tego tekstu rozumieją nie tyle samą Eucharystię, co raczej Kościół z sakramentami.

⁸⁴ PIOTR PICTOR, *Carmina de sacramentis. Carmen* (Corpus Christianorum seu nova Patrum collectio. Continuatio Mediaevalis), Turnholt 1972, ver. 621; cyt. za: KOBIELUS, *Krzyż Chrystusa*, s. 169.

⁸⁵ TOMASZ AKWINU, *Suma teologiczna III*, 83, 1, 2, t. XXVIII: *Eucharystia*, t. S. Piotrowicz, Londyn 1974, s. 207.

⁸⁶ *Tamże*, III, 83, 1, ad 2, s. 209.

⁸⁷ Por. K. LIJKA, *Dzieje Triduum Paschalnego*, w: W. ŚWIERZAWSKI (red.), *Historia liturgii*, (Mysterium Christi 2), Zawichost 2012, s. 112–116.

⁸⁸ Por. A. PRUMBS, *Mały ceremoniał dla kleryków i kapłanów*, Poznań 1949, s. 214.

Chrystusa namalowany w mszale na początku kanonu⁸⁹. Innym wspólnym gestem, mającym swoją długą historię, jest ukłon przed ołtarzem i przed krzyżem. Dzisiaj do wspólnych oznak szacunku i czci dla ołtarza i krzyża ołtarzowego należy okadzenie i głęboki ukłon. Kapłan i usługujący po przybyciu do ołtarza i przed odejściem od niego składają głęboki ukłon⁹⁰. Natomiast taki ukłon oddaje się w stronę krzyża przed jego okadzeniem i po okadzeniu. Ukłonów przy okadzeniu ołtarza i darów nie wykonuje się. Jeżeli krzyż jest na ołtarzu, okadza się go przed okadzeniem ołtarza, a po okadzeniu darów ofiarnych⁹¹

Ścisła więź ołtarza i krzyża uwydatniona została w Katechizmie i w niektórych księgach liturgicznych. Katechizm głosi:

Ołtarzem Nowego Przymierza jest Krzyż Chrystusa, z którego wypływają sakramenty Misterium Paschalnego. Na ołtarzu, który stanowi centrum świątyni, uobecnia się w znakach sakramentalnych ofiara Krzyża⁹².

Krzyż i ołtarz są zatem znakiem jedynej ofiary uobecnianej w celu zbawienia ludzi⁹³. Wprawdzie nie istnieje specjalny obrzęd błogosławieństwa krzyża ołtarzowego, ale *Obrzędy błogosławieństw* zawierają błogosławieństwo nowego krzyża z wizerunkiem ciała Jezusa Chrystusa, który ma być umieszczony na głównym miejscu w nawie kościoła, gdzie gromadzi się wspólnota wiernych⁹⁴. Fragment modlitwy błogosławieństwa ma następujące słowa:

Albowiem Pan Jezus, Kapłan, Nauczyciel i Król, kiedy nadeszła godzina Jego Paschy, dobrowolnie wstąpił na drzewo krzyża i uczynił go tronem swojej chwały, ołtarzem ofiary i katedrą prawdy⁹⁵

Powiązania krzyża z ołtarzem ukazane są szczególnie w *Obrzędach poświęcenia kościoła i ołtarza*. We wprowadzeniu do obrzędów położenia kamienia węgielnego czytamy: „W miejscu, gdzie ma być ołtarz, należy zatknąć krzyż drewniany odpowiedniej wielkości”⁹⁶. Z takiego działania tworzy się znak o niezwykłej głębi. Ołtarz wyrasta na krzyżu, który staje się dla niego jakby korzeniem. A gdy później na tym ołtarzu umieści się krzyż ołtarzowy, ołtarz będzie stanowić dla niego jakby fundament. Na jednej osi umieszczony zostaje krzyż, ofiara Chrystusa, ołtarz i ofiara Mszy św.⁹⁷ Krzyż i ołtarz przypominają, że „Msza Święta jest równocześnie i nierozdzielnie pamiętką ofiarną, w której przedłuża się ofiara Krzyża, i świętą ucztą

⁸⁹ Por. J.-A. JUNGSMANN, *Missarum sollemnia*, t. II, Paris 1952, s. 62–64.

⁹⁰ OWMR, nr 122 i 169, s. 50 i 58.

⁹¹ *Tamże*, nr 277 b, s. 77.

⁹² KKK 1182.

⁹³ Z. WIT, *Ołtarz chrześcijański miejscem ofiary i uczt*, „Anamnesis” 13 (2007), nr 48, s. 52–53.

⁹⁴ *Obrzędy błogosławieństw dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, t. II, Katowice 1994, nr 962 i 965, s. 72–73.

⁹⁵ *Tamże*, nr 977, s. 78.

⁹⁶ *Pontyfikal rzymski odnowiony zgodnie z postanowieniem świętego Soboru Powszechnego Watykańskiego II wydany z upoważnienia papieża Pawła VI poprawiony staraniem papieża Jana Pawła II. Obrzędy poświęcenia kościoła i ołtarza*, wydanie wzorcowe, Katowice 2001, nr 6, s. 10.

⁹⁷ Por. G. KLAJA, *Ołtarz w świetle teologii*, Kraków 2008, s. 112.

Komunii w Ciele i Krwi Pana⁹⁸ Kolekta mszalna na poświęcenie ołtarza mówi o wywyższeniu Syna Bożego na ołtarzu krzyża⁹⁹. Można tu znaleźć aluzję do słów Chrystusa zawartych w Ewangelii św. Jana: „A Ja, gdy zostanę nad ziemię wywyższony, przyciągnę wszystkich do siebie” (J 12,32). Modlitwa poświęcenia ołtarza wymienia ołtarz zbudowany przez Mojżesza, „który pokropiony krwią baranka oznaczał mistycznie ołtarz krzyża¹⁰⁰. Prefacja mszalna nazywa Chrystusa Kapłanem i prawdziwym Darem ofiarnym. On „nakazał nam sprawować na wieki pamiętkę Ofiary, którą sam złożył Ojcu na ołtarzu krzyża¹⁰¹”

Prefacja Mszy o Jezusie Chrystusie, Królu Wszechświata, przypomina, że Jezus „dopełnił tajemnicy odkupienia rodzaju ludzkiego ofiarując siebie samego na ołtarzu krzyża, jako niepokalaną ofiarę pojednania¹⁰². Piąta prefacja wielkanocna głosi, że Chrystus przez swoją ofiarę na krzyżu stał się Kapłanem, Ołtarzem i Barankiem ofiarnym¹⁰³”

Śmierć Jezusa na ołtarzu krzyża była wyrazem największej miłości do ludzi, na co wskazują Jego słowa: „Nikt nie ma większej miłości od tej, gdy ktoś życie swoje oddaje za przyjaciół swoich” (J 15,13). On swoje życie oddał — Jego krew została wylana za uczniów i za wielu innych. Jan Paweł II w swojej encyklice przypomniał, że w Sakramencie Ołtarza Chrystus objawia w pełni ogrom swej miłości¹⁰⁴. Eucharystia jest ofiarą Krzyża, która trwa na wieki i stanowi największy dar ofiarowany przez Chrystusa Kościołowi¹⁰⁵ „Ofiara Chrystusa i ofiara eucharystyczna są jedną ofiarą¹⁰⁶”

Nazywanie w liturgii krzyża ołtarzem stanowi jeden z argumentów, by spośród dopuszczalnych możliwości umieszczania krzyża ołtarzowego wybierać tę, która najbardziej łączy krzyż z ołtarzem, czyli stawiać krzyż na środku ołtarza. Krzyż wraz z Eucharystią przypominają nie tylko o śmierci, ale również o Zmartwychwstaniu i Paruzji. Krzyż na ołtarzu mówi o roli krzyża w naszym życiu, którego niesienie każdego dnia jest niezbędnym warunkiem podążania za Chrystusem (por. Mt 10,38; 16,24; Łk 9,23; 14,27). Jeśli kapłan sprawujący Eucharystię ma krzyż przed oczami, wówczas pomaga mu on modlić się do Boga i chroni przed rozproszeniami; pomaga mu wzrastać w gorliwości i sprzyja pamiętaniu o ofierze Chrystusa¹⁰⁷ Krzyż oddala również działanie złych mocy. Znaczącym błędem celebransa jest

⁹⁸ KKK 1382; zob. JAN PAWEŁ II, Encyklika *Ecclesia de Eucharistia*, Rzym 2003, nr 12.

⁹⁹ *Obrzędy poświęcenia kościoła i ołtarza*, nr 39, s. 133.

¹⁰⁰ *Tamże*, nr 48, s. 145.

¹⁰¹ *Tamże*, nr 60, s. 157.

¹⁰² *Mszal rzymski dla diecezji polskich*, Poznań 1986, s. 66*.

¹⁰³ *Tamże*, s. 41*.

¹⁰⁴ JAN PAWEŁ II, Encyklika *Ecclesia de Eucharistia*, nr 1.

¹⁰⁵ Por. *tamże*, nr 13.

¹⁰⁶ *Tamże*, nr 12; zob. KKK 1367.

¹⁰⁷ Por. NOWOWIEJSKI, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. I, s. 1057.

kierowanie wzroku podczas modlitw mszalnych na ludzi, co też może świadczyć o braku świadomości, że Eucharystię należy celebrować *in persona Christi*¹⁰⁸. Kard. Ratzinger był przekonany, że podczas modlitwy eucharystycznej kapłan i wierni nie powinni patrzeć na siebie, lecz na Tego, który został przebity (por. Za 12,10; Ap 1,7)¹⁰⁹. Zwrócenie się ku sobie kapłana i wiernych istnieje w liturgii słowa, natomiast w modlitwie eucharystycznej chodzi o wspólną adorację, w której wszyscy jesteśmy wezwani do zwrócenia się ku Panu¹¹⁰

Pod datą 29 czerwca 2008 r. papież Benedykt XVI zamieścił wprowadzenie do zbioru swoich dzieł, wydanego w języku niemieckim, gdzie zaznaczył, że idea wzajemnego patrzenia na siebie podczas modlitwy była obca chrześcijaństwu od samego początku. Kapłan i wierni byli zawsze zwrócenii w tę samą stronę, czyli na Boga. Podkreślił on, że krzyż na środku ołtarza, jako punkt odniesienia sprawia, iż podczas modlitwy kapłan i ludzie nie patrzą na siebie, ale dają się prowadzić w stronę Tego, do którego wszyscy mają się modlić¹¹¹

* * *

W Kościele zachodnim krzyż przy ołtarzu pojawił się znacznie wcześniej niż krzyż na ołtarzu. Pierwszy z nich spotyka się już w V w. i jest nim krzyż procesyjny. Pierwotnie nie posiadał on wizerunku Chrystusa i nie był obiektem czci podczas sprawowania Eucharystii. Pierwsze informacje o umieszczaniu krzyża na ołtarzu pochodzą z XI w. Od tego czasu taka praktyka staje się coraz bardziej powszechna. Teologiczny sens ustawiania krzyża na środku ołtarza wyjaśniali teologowie średniowiecza. Według nich, krzyż stawia się na środku ołtarza między dwoma świecznikami, aby oddawać mu cześć i aby przypominał mękę Chrystusa i Jego pośrednictwo między dwoma narodami: żydowskim i pogańskim. Ponadto przypominał ofiarę krzyżową Chrystusa, która miała ukazywać związek z ofiarą Mszy św. Niektórzy utożsamiali krzyż z ołtarzem.

W Mszale z 1570 r. pojawia się nakaz umieszczania krzyża na środku ołtarza na stałe. Ten przepis nie był jednak respektowany w niektórych kościołach jeszcze w XVIII w. Krzyż ołtarzowy w liturgii trydenckiej został znacznie dowartościowany, czego dowodem stały się wyrazy oddawanej mu czci przez okadzenia i liczne skłony. W trakcie trwania Soboru Watykańskiego II przewidziano możliwość stawiania krzyża obok ołtarza, a kilka lat później zdecydowano, że krzyż procesyjny może być uznany za krzyż ołtarzowy. Posoborowe decyzje sprawiły, że pojawiła się znacząca różnorodność co do umiejscowienia krzyża ołtarzowego. Krzyże z oł-

¹⁰⁸ Por. STEFAŃSKI, *Ukrzyżowany czy Zmartwychwstały?*, s. 272.

¹⁰⁹ RATZINGER, *Święto wiary*, s. 138.

¹¹⁰ *Tamże*, s. 139.

¹¹¹ RATZINGER, *Gesammelte Schriften*, t. XI: *Theologie der Liturgie*, Freiburg 2008, s. 7; zob. STEFAŃSKI, *Ukrzyżowany czy Zmartwychwstały*, s. 273.

tarzy zaczęły znikać, co spotkało się z krytyką ze strony niektórych duchownych. Do najbardziej znaczących krytyków w tej materii należał kard. Józef Ratzinger, który później, już jako papież, celebrował Eucharystię z krzyżem na środku ołtarza. Podkreślał on, że krzyż na środku ołtarza ma wyrażać Wschód, czyli kierunek, w którym celebrans od wieków zanosił modlitwy do Boga. Krzyż na ołtarzu wyraża również jedność z Ostatnią Wieczerzą i jest punktem odniesienia dla celebransa i wiernych.

Krzyż ołtarzowy jest nadal bardzo ważnym elementem podczas sprawowania Eucharystii. Jego dowartościowanie uwidacznia się zwłaszcza podczas uroczystych celebracji, kiedy to okadza się go i czyni przed nim głębokie ukłony. Sprawowanie Eucharystii z krzyżem na środku ołtarza, jak to czynił Benedykt XVI i kontynuuje papież Franciszek, wydaje się być najlepszą opcją spośród przewidzianych przez posoborowe przepisy. Tak umiejscowiony krzyż pomaga kapłanowi modlić się do Boga i chroni go przed rozproszeniami. Można więc tu wyrazić pragnienie, aby krzyże powróciły na środek ołtarzy, by celebrans miał przed oczami wizerunek ukrzyżowanego Chrystusa, który przypominałby mu, że Msza św. jest ofiarą.

Cross on the altar or near it

Summary

In the Church of the West the cross placed near the altar appeared much earlier than the cross on the altar. The processional cross was used in the 5th century. Originally it was without a figure of Christ. The first information about the placement of the cross on the altar comes from the 11th century. According to the theologians of the middle ages, the cross is at the center of the altar between the two candlesticks, to give him honor and to remind the passion of Christ and his mediation between two nations: Jewish and pagan.

In the Roman Missal of 1570 appears an obligation to place a cross in the middle of the altar. However, it was not respected in some churches still in the 18th century. The altar cross in the liturgy of Pius V was venerated by the incensation and bows. The Second Vatican Council has reintroduced a possibility of putting the cross near the altar, and a few years later the *General Instruction to the Roman Missal* has informed that the processional cross may be placed next to the altar to serve as the altar cross (n. 122). This decision has created a significant diversity concerning the placement of the cross, and has provoked criticism from some of the clergy. The most significant critic was expressed by Cardinal Joseph Ratzinger. He has argued that the cross announces our Lord's Second Coming, and in the earliest liturgical tradition the sign of the cross was linked with the symbol of the assembly facing the East during a celebration. Where nowadays a direct common turning toward the East is not possible, the cross can serve as the interior "East" of faith. Thus the cross on the altar is an important reference point for the celebrant and the faithful. Cardinal Ratzinger has expressed an opinion that moving the altar cross to the side was a mistake and an example of the truly absurd phenomena of recent decades.

The altar cross has a great importance during the celebration of the Eucharist. Its appreciation is evident especially in the solemn celebration, when it is venerated by incensation and profound bows. The celebration of the Eucharist with a cross in the middle of the altar, as exemplified by the Pope Benedict XVI and recently also Pope Francis, seems to be the best option. Such positioning of the cross helps the priest to pray to God and protects him from distraction. It places before his eyes the figure of the crucified Christ, recalling his sacrifice. Therefore it seems that the return of the cross to its position at the center of the altar is desirable in all the Catholic churches.